

Вячеслав КРУЧИНЕНКО

ШЛЮБНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ в другій половині XVIII ст.

На основі даних Генерального опису 1765—1769 рр. з позиції історичної демографії аналізується шлюбна структура населення Миргородського полку.

Ключові слова: історична демографія, Генеральний опис, шлюбний стан.

© В. КРУЧИНЕНКО, 2014

На сьогоднішній день у вивченні демографічних аспектів соціальної історії України другої половини XVIII століття залишилось чимало «білих плям». Зокрема, одним із малодосліджених питань є шлюбна структура мешканців. У демографії вона означає розподіл населення за шлюбним станом. Під ним розуміють становище індивіда стосовно інституту шлюбу [20, с. 74—75]. У зв'язку з цим усі жителі діляться на такі групи: 1) ті, хто ніколи не перебував у шлюбі; 2) ті, хто перебував у шлюбі; 3) овдовілі і 4) розлучені [18, с. 42]. Ці чотири групи є основними категоріями шлюбного стану, або шлюбного статусу, що виділяються статистикою більшості країн [20, с. 74].

Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлили Юрій Волошин (шлюбний стан міста Полтави і українських сіл Стародубського полку) [14, с. 17—22; 15, с. 39—51], Ігор Сердюк (шлюбна поведінка у місті Переяславі) [24, с. 144—147] і Олена Бороденко (шлюбний стан у селі Жуки Полтавського полку) [12, с. 58—62].

Метою цієї статті є вивчення шлюбної структури населення п'яти містечок (Омельник, Манжелейськ Омельницької сотні, Ковалівка, Борки Ковалівської сотні та Устивиця Устивицької сотні) і десяти сіл (Мануйлівки, Броварків, Лісочків, Хорошкового, Попівки Голтвянської сотні, Дмитрівки Потоцької сотні, Демидівки, Пісків, Запсілля, Ламаної, які знаходилися на території Омельницької сотні) Миргородського полку в 1765—1769 рр.

Поставимо перед собою такі завдання:

- 1) визначити частку осіб, які жодного разу не перебували в шлюбі;
- 2) вирахувати число одружених і заміжніх людей;
- 3) проаналізувати кількісний склад удівців і вдів.

Зазвичай в демографічній науці населення поділяють на 5-ти і 10-річні групи [22, с. 108]. Оптимальнішим для нашої розвідки буде перший варіант, оскільки в досліджуваних нами селах не трапляється випадків укладання шлюбів раніше 15 років.

Холостяки та незаміжні становили демографічну когорту, основною метою членів якої був вступ до шлюбу. У Лівобережній Україні домодерної доби найбільша частка таких людей припадала на вікову категорію 15—24 роки, де виділялася підгрупа парубків та дівок, — так називали індивідів у віці 14—18 років [25, с. 62]. Певний моральний контроль за поведінкою молоді здійснювала парубоцька громада [24, с. 140]. Однак говорити про відсутність сек-

Таблиця 1

Шлюбний стан міського населення Миргородського полку

Вікові групи	Чоловіки								Жінки							
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні		Заміжні		Вдови		Нез'ясований сімейний стан	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15—19	328	14	13	0,6	—	—	—	—	294	13,2	45	2	—	—	—	—
20—24	20	0,8	210	9	4	0,2	—	—	13	0,6	212	9,6	—	—	—	—
25—29	24	1	202	8,6	—	—	—	—	11	0,5	219	9,9	—	—	—	—
30—34	2	0,09	213	9,1	—	—	1	0,04	3	0,1	215	9,7	—	—	3	0,1
35—39	—	—	227	9,7	—	—	1	0,04	—	—	202	9,1	—	—	—	—
40—44	—	—	222	9,5	16	0,7	—	—	—	—	217	9,8	21	0,9	—	—
45—49	—	—	201	8,6	10	0,4	2	0,08	—	—	180	8,1	9	0,4	—	—
50—54	—	—	203	8,7	80	3,4	—	—	—	—	201	9	59	2,7	—	—
55—59	—	—	187	8	48	2	—	—	—	—	207	9,3	6	0,3	—	—
60—64	—	—	31	1,4	63	3	—	—	—	—	14	0,6	65	3	—	—
65—69	—	—	5	0,2	15	0,6	—	—	—	—	4	0,16	13	0,6	—	—
> 70	—	—	3	0,1	6	0,3	—	—	—	—	1	0,04	8	0,4	—	—
Усього	374	15,9	1717	73,5	242	10,6	4	0,16	321	14,4	1717	77,3	181	8,3	3	0,1

суальних зв'язків між неодруженими особами ми не можемо. Іноді під час спільних гулянь, вечорниць, часто поєднаних із пияцтвом, дівчата втрачали днюту до шлюбу [28, с. 119—123]. На нашу думку, це було однією із причин того, що жінки, які мали б обвінчатися, залишалися незаміжніми.

Подружні пари — це шлюбно-статеві партнери, які офіційно зареєстрували свої відносини, отримавши благословення батьків і церкви. Як правило, вони мали дітей. Рідко зустрічались випадки, коли одружені залишалися без нащадків. Вочевидь, основним фактором такої ситуації виступало безпліддя одного із подружжя. Пріоритети даної категорії шлюбного стану належали народженню та вихованню потомства, а також веденню спільного господарства. Тут чітко простежувались патріархальні устої, коли

жінку робили залежною і підневільною від чоловіка. «Муж жоні — закон», — гласило народне прислів'я [17, с. 332].

Удівці та вдови — особи, шлюби яких припинялися в результаті смерті чоловіка/дружини. Найбільше число таких людей у Гетьманщині складало літнє населення, хоча деколи в джерелах зустрічаються овдовілі у молодому віці. Ми вважаємо, що для них провідним мотивом подальшого існування була надія на повторний шлюб. Хоча варто підкреслити і чинник наявності дорослих дітей, які забезпечували більш стабільне функціонування неповної родини.

Розлучені — колишні подружні пари, що розірвали шлюби з різних причин. Розірвання священних союзів не віталось суспільством і церквою. Відповідно до народної традиції та юридичних законів при

укладанні та розірванні шлюбів змінювався і сімейний стан правових суб'єктів, коли вони переходили в другу, третю чи четверту групу шлюбного статусу.

Головним джерелом для з'ясування шлюбної структури мешканців є Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. У переписних книгах міститься детальна інформація не тільки щодо вікових показників, соціального складу населення, майнової характеристики дворів, але й про шлюбний стан. Наприклад: «Назар Зубренко, козак пеший и подпомощник, уроженец местечка Борки, 30 лет. Жена его Ирина Николина, 40 лет. Дети: Иосиф 1год, Горпина 9 год, Ирина 4 года» [4, арк. 67]. Зауважимо, що за цими даними Румянцевський опис дає нам можливість провести статистичні обчислення стосовно перших трьох категорій шлюбного статусу. Ситуація з розлученими виглядає набагато складніше, оскільки у проаналізованому джерелі не міститься відомостей стосовно обвінчаних пар, які з тих чи інших причин розірвали шлюб. Отже, у своїй розвідці ми не будемо всебічно торкатися проблеми розлучень.

Спочатку спробуємо дослідити шлюбну структуру у містечках. У ході перепису там було зафіксовано 9129 осіб. При цьому підкреслимо, що в це число ми враховували 7 осіб, сімейний стан яких нез'ясований. Зважаючи на дані 1764-го року (чисельність чоловіків Миргородського полку становила 71103 особи) [21, с. 110], можна припустити, що загальна чисельність населення складала близько 150000 осіб. Таким чином, наша вибірка становить 6,08% від загальної чисельності мешканців полку і є репрезентативною.

Підрахуємо, яке число осіб перебувало у шлюбі, яку частку становили ті, хто перебував у шлюбі раніше, а також частку тих, хто ніколи не брав шлюб (дивись таблицю 1).

Зауважимо, що у другій половині XVIII століття мінімальний шлюбний вік для дівчаток становив 13 років [26, с. 8], а для хлопчиків — 15 років. Остаточні ці вікові обмеження встановилися указом Синоду в 1774 році: «Чтобы они возраст имели, юноши не менее 15 лет, а девицы в 13 лет» [16, с. 46]. Відмітимо, що ранні шлюби у Гетьманщині зустрічалися доволі рідко та становили малий відсоток. Наприклад, у старообрядницьких слободах Стародубського полку зафіксовано лише чотири одружених дівчинки (0,9%) у віковій групі 10—14 років [13, с. 187].

Як бачимо, на момент проведення Румянцевського перепису нараховувалося 4552 особи шлюбного віку (2333 чоловіків і 2219 жінок). Найчисельнішими серед них були одружені мешканці — по 1717 чоловіків (73,5%) і жінок (77,3%). Із 3434-х осіб до таблиці занесені лише чотири старожили у віковій категорії > 70 років (0,14%). Цей показник є нижчим порівняно з іншими регіонами Малоросії. Так, у слободах Стародубського полку він становив 2% [13, с. 187]. Поряд із цим зазначимо, що три чверті населення перебувало в шлюбі.

Значно менше зафіксовано тих, хто жодного разу за життя не вінчався — 374 чоловіків (15,9%) і 321 жінка (14,4%). Виходить, що на час перепису холостяками та незаміжніми виявилися потенційні шлюбні партнери. На нашу думку, ця ситуація пояснюється: 1) пошуком відповідної кандидатури на спільне проживання, створення сім'ї та ведення господарства, адже одруження вважалося однією з найголовніших подій у житті людини. «Заміж вийти — не дощову годину перестояти». «При одруженні сім раз подумай, а раз женись». «Одружуються не на рік, а на вік», — так народні прислів'я узагальнюють традиційний погляд на одруження; 2) соціальною нерівністю («Ти багатий, а я бідна — не пара з тобою»), заперечення батька, матері, родини, які мали свої розрахунки («Рад би я тебе взяти, та не велить моя мати, а хоть мати велить, так рід не звелить») [17, с. 327]. Тобто, одного бажання закоханої пари піти під вінець було замало, вирішальну роль у цьому священному обряді відігравали батьки, воля яких виконувалася беззастережно; 3) неможливістю взяти шлюб через вади здоров'я. Наприклад: «Федор 20 лет, паралич, ходитъ не может...» [11, арк. 4]. Зрозуміло, що в подібних випадках шанси інвалідів одружитися зі здоровими особами дорівнювали нулю, адже для повноцінного функціонування родини необхідним був належний фізичний стан як чоловіка, так і жінки. Загалом же на час проведення перепису неодружених і незаміжніх мешканців залишався відносно малий відсоток (15,1%).

Щодо вдівців і вдів, то їх налічувалось відповідно 242 (10,6%) і 181 (8,3%). Таке співвідношення загалом не відповідає шлюбно-статевій структурі традиційного соціуму. Юрій Волошин підкреслює, що перевага вдів над удівцями була типовим явищем для ранньомодерного суспільства Гетьманщини та Євро-

Таблиця 2

Шлюбний стан сільського населення Миргородського полку

Вікові групи	Чоловіки								Жінки							
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні		Заміжні		Вдови		Нез'ясований сімейний стан	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15—19	231	13,7	34	2	—	—	—	—	202	12,1	51	3	—	—	—	—
20—24	45	2,7	197	11,7	1	0,05	—	—	32	2	201	12	1	0,05	—	—
25—29	2	0,1	181	10,7	—	—	—	—	3	0,1	186	11,1	—	—	—	—
30—34	1	0,05	173	10,3	—	—	—	—	1	0,05	174	10,4	3	0,1	1	0,05
35—39	—	—	182	10,8	—	—	1	0,05	—	—	179	10,7	—	—	—	—
40—44	—	—	165	9,8	4	0,2	—	—	—	—	166	10	6	0,4	—	—
45—49	—	—	138	8,2	9	0,5	1	0,05	—	—	130	7,8	8	0,5	—	—
50—54	—	—	120	7,1	11	0,65	—	—	—	—	118	7	17	1	—	—
55—59	—	—	86	5,1	25	1,5	—	—	—	—	79	4,7	26	1,6	—	—
60—64	—	—	15	0,9	31	2	—	—	—	—	11	0,7	38	2,3	—	—
65—69	—	—	12	0,7	15	0,9	—	—	—	—	8	0,5	26	1,6	—	—
> 70	—	—	4	0,2	4	0,2	—	—	—	—	4	0,2	3	0,1	—	—
Усього	279	16,5	1307	77,5	100	6	2	0,1	238	14,2	1307	78,1	128	7,7	1	0,05

пи [14, с. 20]. Цікаво, що у віковій групі 20—24 роки є записи про чотирьох удівців, які втратили молодих дружин. Мабуть фактори передчасного овдовіння полягають в тому, що деякий вплив на прискорену смертність чоловіків і жінок могли спричинити забруднення повітря, ґрунту, води, а також поширення інфекційних хвороб [19, с. 197]. Крім того, не виключаємо можливості втрати дружини під час пологів.

Проаналізувавши вікові показники, ми побачили, що найбільша частка неодружених становить 328 чоловіків (14%) у групі 15—19 років. Серед незаміжніх цей показник дещо нижчий — 294 жінки (13,2%). Стосовно одружених, зазначимо, що їх найбільше зареєстровано у віковій категорії 35—39 років, а саме 227 чоловіків (9,7%). Найбільша частка заміжніх складає 219 осіб (9,9%) у віковій групі 25—29 років. Найвищий відсоток (80 чоловіків — 3,4%) серед удівців становила вікова група 50—54 роки. Якщо вести мову про вдів, то

останніх налічувалось 65 (3%) у віковій групі 60—64 роки.

Вивчивши шлюбну структуру населення домодерних містечок, спробуємо проаналізувати ту ж проблему і в селах Миргородського полку. У десятих селах перепис зафіксував 7113 осіб (4,7% від загальної чисельності мешканців полку). У це загальне число мешканців ми врахували трьох осіб, сімейний стан яких нез'ясований.

Отже, вирахуємо, яке число жителів перебувало у шлюбі, яку частку становили ті, хто перебував у шлюбі раніше, та частку тих, хто ніколи не брав шлюб (дивись таблицю 2).

Наші підрахунки дають змогу стверджувати, що у Генеральному описі було зареєстровано 3359 осіб шлюбного віку (1686 чоловіків і 1673 жінки). Із цього числа одружені та заміжні становили лівову частку — по 1307 чоловіків (77,5) і жінок (78,1%). Із 1614 мешканців зафіксовано 8 старожилів (0,4%),

які перебували в шлюбно-сімейних відносинах. Другу позицію займали ті, хто ніколи не одружувався, а саме 279 чоловіків (16,5%) і 238 жінок (14,2%). Гіпотетично можна припустити, що холостяки та незаміжні мали доволі реальні шанси обвінчатися, причому в осіб слабкої статі вони були вищими, адже їх нараховувалось дещо менше. На останньому місці знаходились вдівці — 100 (6%) та вдови — 128 (7,7%). Указаний розподіл притаманний для тогочасної стандартної шлюбно-демографічної моделі.

Результати дослідження показали, що найбільшу частку серед неодружених становить вікова група 15—19 років (231 чоловік — 13,7%). Щодо незаміжніх, то тут аналогічний показник дещо менший — 202 жінки (12,1%). Найбільша частка одружених і заміжніх припадає на вікову категорію 20—24 роки (197 чоловіків — 11,7% і 201 жінка — 12%). Якщо говорити про вдівців, то їх найбільшу частку складала вікова група 60—64 роки (31 чоловік — 2%). У тій самій віковій категорії записано і найбільше число вдів (38 жінок — 2,3%).

У досліджуваних нами селах майже не зафіксовано випадків повторних шлюбів між удівцями та вдовами. Зустрічається лише один такий випадок. Так, зокрема, у 1768 р. бездітний 42-річний вдівець Семен Шаповал, посполитий з с. Мануйлівки, одружився вдруге на 40-річній вдові Меланії. Остання овдовіла в результаті смерті свого чоловіка Гната Германа: «Семен Шаповал 42 года, природний посполитий села Мануйловки. Его жена вторая Мелания 40 лет. Оной жени прижитая с первым ее умершим мужем козаком мануйловским Игнатом Германом дети: Гаврило 22 года, Данило 20 лет» [2, арк. 55 зв.].

Ймовірно, що подібні сімейні союзи траплялися в Гетьманщині не так часто. Французький науковець П'єр Шоню вважає, що після досягнення вдовами 30 років (у цьому віці вони обтяжені дітьми) виникають труднощі вийти вдруге заміж [27, с. 193]. Тому не дивно, що у віковій групі 30—34 роки числиться лише три вдови (0,1%).

У Румянцевському описі міститься інформація про вдівця та вдову у віковій групі 20—24 роки. Удівцем виявився мешканець згаданого села Мануйлівки: «Григорий Хоменко, вдов, 23 года ... » [2, арк. 53]. Дітей у нього не було. Ігор Сердюк підкреслює, що вдівство чоловіка в такому ранньому віці безумовно було винятковим явищем і пояснюється, очевидно,

смертю дружини під час пологів [24, с. 153]. Також учений робить акцент на тому, що однією із причин відсутності молодих вдівців є порівняно низька жіноча смертність [23, с. 176]. На нашу думку, такий факт витікає із того, що особи слабкої статі мали набагато сильніший імунітет, ніж чоловіки. Молодою вдовою була жителька с. Демидівка 20-річна Федора Радочинська, у якої від першого шлюбу залишився 4-річний син Федір [7, арк. 70]. Остання могла залишитися без чоловіка внаслідок нещасного випадку чи його хвороби.

Отже, проведені нами обрахунки свідчать про те, що:

1) У Миргородському полку другої половини XVIII ст. частка осіб, які жодного разу не перебували в шлюбі, була доволі малою (15,2%). Найбільше число останніх нараховувалось у віковій групі 15—19 років, найменше — 30—34 роки. Холостяки та незаміжні цілком могли стати шлюбними партнерами. Вочевидь, взяття шлюбу цими особами ускладнювалося тим, що остаточне рішення у цій важливій події приймали не вони самі, а їхні батьки, котрі відкидали мотиви кохання, висуваючи на перший план як мінімум рівні соціальні можливості потенційної родини. До цього варто додати, що деякі неодружені мешканці мали фізичні та психічні вади здоров'я, які давали примарні шанси на оформлення шлюбних стосунків.

2) Кістяк шлюбної структури населення складався з одружених чоловіків та жінок (76,6%). Це означає, що майже кожен перший індивід перебував у шлюбі. У досліджуваних переписних книгах не зафіксовано жодного випадку, коли у сімейному союзі були зареєстровані дівчата 13—14 річного віку, що свідчить про непопулярність укладання ранніх шлюбів. Найбільша частка одружених і заміжніх припадала на вікову групу 20—29 років (20,6%). Головною метою таких жителів можна вважати народження та виховання дітей для допомоги у господарстві. Винятковим явищем вважалася відсутність потомства.

3) Основну частину овдовілих мешканців становили літні люди (7,1%), що є притаманним для традиційного ранньомодерного соціуму. Однак у Генеральному описі зустрічаються ситуації, де фігурують молоді вдівці та вдови. На нашу думку, найбільш вірогідними факторами передчасного овдовіння були смерть дружини під час пологів, а також інфекційні захворювання, від яких частіше помирали чоловіки.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДАК). — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 343. — Арк. 1—395.
2. ЦДАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 38—79.
3. ЦДАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 345. — Арк. 1—395.
4. ЦДАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 346. — Арк. 1—584.
5. ЦДАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 437. — Арк. 1—109.
6. ЦДАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 438. — Арк. 1—599.
7. ЦДАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 439. — Арк. 36—484.
8. ЦДАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 440. — Арк. 1—1199.
9. ЦДАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 441. — Арк. 1—185.
10. ЦДАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 442. — Арк. 45—243.
11. ЦДАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 444. — Арк. 1—108.
12. Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) / О. Бороденко // Краєзнавство. — 2012. — № 3. — С. 55—64.
13. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. — Полтава : АСМІ, 2005. — 312 с.
14. Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Історична пам'ять. — № 1. — 2011. — С. 5—24.
15. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 4. — К. : Інститут історії України, 2004. — С. 39—51.
16. Гончаров Ю. Городская семья второй половины XIX — начала XX в. / Ю. Гончаров. — Барнаул : Изд-во Алт. Ун-та, 2002. — 384 с.
17. Етнографія України. Навчальний посібник / за ред. С.А. Макаруча. — Львів : Світ, 1994. — 520 с.
18. Махорін Г.Л. Основи демографії. Курс лекцій / Г.Л. Махорін. — Житомир : Волинь, 2009. — 96 с.
19. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов. — СПб. : Дм. Буланин, 1999. — Т. 1. — 548 с.
20. Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник / Ю. Муромцева. — К. : Кондор, 2008. — 300 с.
21. Перковський А. Українське населення в 60—70-х рр. XVIII ст. / А. Перковський // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 107—111.
22. Прибиткова І. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. Прибиткова. — К. : АртЕк, 1995. — 256 с.
23. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Краєзнавство. — 2008. — № 1—4. — С. 175—181.
24. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. — Полтава : АСМІ, 2011. — 304 с.
25. Сявакко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. Сявакко. — К. : Радянська школа, 1974. — 151 с.
26. Цатурова М. Русское семейное право XVI—XVIII вв. / М. Цатурова. — М. : Юридическая литература, 1991. — 112 с.
27. Шоню П. Цивілізація класическої Європи / П. Шоню. — М. : АСТ, 2008. — 608 с.
28. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // КС. — 1896. — № 10. — С. 110—128.

Vyacheslav Kruchynenko

ON MARITAL STRUCTURE
BY POPULATION OF MYRHOROD REGIMENT
in the 2nd half of XVIII c.

In the article based upon the records of General description (1765—1769) has been presented historio-demographic analytic research-work in marital structure by population of Myrhorod regiment.

Keywords: historical demography, General description, marital status.

Вячеслав Кручиненко

БРАЧНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ
МИРГОРОДСКОГО ПОЛКА
во второй половине XVIII в.

В статье на основе данных Генеральной описи 1765—1769 гг. с позиции исторической демографии анализируется брачная структура населения Миргородского полка.

Ключевые слова: историческая демография, Генеральная опись, брачное состояние.